

Fra jødefjendskab til antisemitisme

— et historisk overblik

af Gideon Botsch

Oversat af Jens Ellekær

Kilde: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 28-30, 2014,
Bundeszentrale für politische Bildung

Aus Politik und Zeitgeschichte udgives af den tyske Forbundscentral for politisk dannelse (*Bundeszentrale für politische Bildung*) som et tillæg til ugeavisen *Das Parlament*. Med forbundscentralen egne ord har udgivelsen til formål at "offentliggøre videnskabeligt baserede, alment forståelige bidrag til samtidshistoriske og socialvidenskabelige temaer såvel som til aktuelle politiske spørgsmål. Tillægget er et forum til diskussion, en indføring i komplekse vidensområder og tilbyder en afbalanceret blanding af grundlæggende og aktuelle analyser."

Gideon Botsch, født 1970; dr.phil., politolog med forskningsmæssig vægt på antisemitisme og højre-ekstremisme, ansat på *Moses Mendelssohn Zentrum – Universität Potsdam*.

Antisemitisme er en udbredt betegnelse for jødefjendskab. Antisemitisme i sin brede betydning, således som det ofte anvendes i politik-, social- og kulturvidenskaberne, omfatter samtlige former for had, fordomme og modvilje mod jøder, uanset i hvilken historiske kontekst de optræder. I denne betydning benyttes antisemitisme også i de offentlige debatter. I modsætning hertil undersøger den historievindskabelige antisemitismeforskning som oftest antisemitismen som en specifik form for det moderne jødefjendskab.¹ Denne forskning forholder sig skeptisk over for en mulig universalisering af udtrykket som et så at sige tids-, steds- og kontekstløst fænomen. Begge perspektiver kan alt efter problemstillingen være meningsfulde.² I det

foreliggende bidrag gøres der brug af den historiske terminologi, som for ældre eller anderledes placerede fænomener anvender begreber som antijudaisme eller jødefjendskab.³

Hermed skal historiske kontinuiteter ikke fornægtes. Jødefjendskabet har "sine rødder i religiøse fordomme og stereotyper, i den kristen-jødiske divergens, eller mere korrekt: i kristendommens og den kristne verdens traditionelle afvisning af jødedommen".⁴ I det 19. århundrede arvede den moderne antisemitisme denne afvisning, optog den i sig og afløste den efterhånden.

Ritualmordslegenden, der har sit udspring i antikken: Her en senere fremstilling (1627) af ritualdrabet på seks kristne drengebørn, der angiveligt fandt sted i 1476 i Regensburg. [1]

Heri kan der erkendes flere "lag": for det første, førkristelig antik jødefjendskab; for det andet, senantik og middelalderlig kristelig antijudaisme; for det tredje, nyere tids jødefjendskab, som fortsat har sine rødder i kristelig antijudaisme, men som allerede optager moderne former for jødehad; for det fjerde, den moderne antisemitisme, som kulminerer i raceantisemitisme og sluttelig i den nationalsocialistiske tilintetgørelsespolitik; for det

femte, antisemitisme ”efter Auschwitz”, med sine to mest betydende fremtrædelsesformer: sekundær og israeorienteret antisemitisme.

Jødefjendskab i antikken

I den ”jødiske” opfattelse er antisemitismen et universelt fænomen. Det følger af jødedommens kulturelle overlevering. Allerede Bibelen skildrer nabofolkernes fjendtlighed mod og forfølgelse af Folket Israel. Og beretter Esters historie, der bliver mindet ved purimfesten, ikke om et anslag fra en

i tiden efter ødelæggelsen af Templet i Jerusalem i år 70 e.v.t. og spredningen af jøderne over Det Romerske Rige. Den romersk-jødiske historiker Flavius Josefus (37/38-100) dokumenterede allerede i 96 e.v.t. antijødiske stereotyper i sit skrift *Mod Apion*. Nogle af disse, såsom den berømte ritualmordlegende, fortsætter hårdnakket gennem historien eller genopvækkes.⁵

Egyptologen Jan Assman fører de antikke former for jødefjendskab tilbage til en ”mosaisk sondring”. Ud fra perspektivet af den hedenske polyteisme med dens principielle accept af andre guder var

Ecclesia og Synagoga i vestportalen af Notre-Dame de Paris. [2]

grusom tilintetgørelsesantisemitisme, som forpurres i sidste øjeblik? Med raslen og larm overdøver børnene navnet på Haman, anstifteren af denne legendære pogrom. Udbredt er denne talemåde: I hver generation findes der en Haman.

Fra et historievitenskabeligt perspektiv drejer det sig for de bibelske overleveringer om myter, for hvis historiske kerne der ikke findes belæg. Jødefjendskabet kan konstateres dér, hvor supplerende kilder og overleveringer bekræfter det. Dette gælder for den hellenistisk-romerske epoke, især

den jødiske monotheisme en provokation. Denne tese gør det nærliggende at hævde, at jødedommen skal forstås som en religion, der anser sig ”i besiddelse af en absolut, i åbenbarede skrifter nedlagt sandhed”.⁶ Tesen er fortsat omstridt.⁷ Således forkynder den rabbinske jødedom til forskel fra kristendommen og islam ingen åbenbart sandhed; denne skal derimod til stadighed søges gennem disput og lovudlægning. Heri ligger der en principiel misforståelse af jødedommen hos kristne teologer, som har gjort sig gældende frem til i dag. Den velvillige betoning af slægtskabet mellem de

to religioner kan ikke udjævne sådanne forskelle.

Kristelig antijudaisme

Den teologiske forskel er grundlagt i spørgsmålet om, hvorvidt Jesus er den lovede Messias eller ej. Med sin missionerende forkyndelsesfordring så kristendommen sig i konkurrence med jødedommen, som den var udsprunget af, men fra hvilken den snart fjernede sig. Allerede i det 1. og 3. århundrede voksede spændingerne mellem (ur-) kristne og jøder. I forbindelse med kristendommens udbredelse i Det Romerske Rige og dens etablering som statsreligion ved overgangen fra det 4. til det 5. århundrede udstedte flere konciler antijødiske edikter, som gjorde jøderne til en tålt, men diskrimineret minoritet. Teologisk blev forkastelsen af jødedommen formuleret eksakt af blandt

trale del af Rhinen: Speyer, Worms og Mainz.

Jødernes paradoksale situation i det kristne Vesteuropa var et resultat af en teologisk antagelse af Israels evangeliske rolle. Fra et kristent perspektiv førte ondskaben og blindheden hos jøderne, som blev gjort ansvarlige for Jesu korsfæstelse, til deres forkastelse som Guds udvalgte folk. Men netop i deres selvforskyldte elendighed blev de vidner på den kristne tros fordring på at forkynde sandheden. Derfor skulle de isoleres, men ikke tilintetgøres, for ved frelseshistoriens afslutning stod deres omvendelse. Denne teologi blev billedligt fremstillet gennem figurparret Ecclesia og Synagoga, som befinder sig i middelalderens gotiske domkirker. Figuren Synagoga har bind for øjnene, hendes stav er knækket, og hendes krone er gledet ned; men Ecclesia, sindbilledet på kirken, vender medlidende fuldt sit ansigt mod den vildfarne søster.

Hostieskænding er en legende, der knytter sig til beskyldningen om gudsdrab; hostien er i katolsk opfattelse Kristi legeme og bløder, hvis der skæres i den. Her en fremstilling af jøder i Passau, som angiveligt foretog en hostieskænding i 1477. [3]

andre kirkefædre i adversos-iudaeus-skrifterne, for eksempel hos Johannes Chrysostomos (omkring 349–407) og Augustinus (354–430).

Allerede i senantikken kom det til kristnes voldelige overgreb mod jøder. Da de første kristne fanatikere i 1096 begav sig ud på Folkekorstoget, ødelagde de under kampråbet ”deus lo vult!” (”Gud vil det!”) de jødiske lærdomscentre ved den cen-

I jødestræder og jøde kvarterer, hvor jøderne blev afsondret fra de middelalderlige majoritets-samfund, blev de stigmatiseret gennem beklædningsforordninger og andre markeringer (jødehat, gul lap). De blev udelukket fra de to økonomiske hovedområder: landbrug og håndværk. Det kristne forbud mod renter gjaldt imidlertid ikke for jøder. I nichen for pengeudlåning blev de tålt

lige som inden for andre områder af handel. Med pengeøkonomiens ekspansion siden højmiddelalderen steg denne sektors betydning, mens renteforbudet opløstes, og konkurrencen med kristne pengeudlånere steg. Stereotypen af den jødiske ågerkarl bredte sig. Siden da udgør en angivelig særlig tæt tilknytning af jødedommen til penge til de faste bestanddele i jødefjendtlig agitation.

”Jodeso” som ornament på Stiftskirche i Bad Wimpfen. Den mandlige figur, der er iført den spidse hat, som det mange steder var jøder påbudt at bære, er i færd med at die soen. [4]

Mod slutningen af middelalderen blev det religiøse fjendskab udvidet med elementer fra folkeovertroen. I midten af det 14. århundrede kom det til grusomme overfald og til ødelæggelse af hele jødiske menigheder, hvor jøderne blev anklaget for at have forårsaget pesten gennem forgiftninger af brønde. Ved slutningen af det 13. århundrede blev jøderne fordrevet fra De Britiske Øer, i løbet af det 14. århundrede fra Frankrig, og hen mod slutningen af det 15. århundrede fra Den Iberiske Halvø. Men heller ikke på de centraleuropæiske tilflugtssteder var de sikre mod forfølgelser og systematiske uddrivelsler. Frem til omkring 1520 blev de fortrængt fra de fleste vigtige byer og lande i Det Tysk-romerske Rige.

Karakteristisk for forandringen i det middelalderlige jødefjendskab er fra det 13. århundrede udbredelsen af motivet ”jodesoen”. Det illustrerer jødefjendskabets afkobling fra dets religiøse kilder.

Jøder fremstilles nu som artsfæller til svinet; fjendskabet knytter sig nu ikke længere til den religiøse bekendelse, som en jøde individuelt kan ændre, men til herkomsten. Muligheden for en forløsning eksisterer ikke: Ingen hjertensgod søster Ecclesia vender sig mod jøderne.

Tidlig nyere tid

Svin, *marranos*, var det skældsord, som opstod i Spanien i det 15. århundrede, og som blev brugt om døbte jøder, som man anklagede for i hemmelighed fortsat at holde fast i deres religion. Der bredte sig et klima af mistænkeliggørelse, som forbandt sig med de første fremtrædelsesformer af den nyere tids racisme. De spanske blodsløve, *limpieza di sangre*, diskriminerede mennesker af jødisk og muslimsk herkomst. I 1492, efter fordri-velsen af muslimerne fra Den Iberiske Halvø, for-

Martin Luthers pamflet *Von den Juden und ihren Lügen* (Om jøderne og deres løgne) fra 1543. [5]

kyndte de ”katolske konger” Ferdinand II (1452-1516) og Isabella I (1451-1504), at nu skulle heller ikke jøderne længere tolereres. Ved indledningen til tidlig nyere tid var der tvangsdøb, brutale

overgreb med talrige ofre og fordrivelse af de ikke omvendte fra Spanien. Det var nu ikke længere medlemmer af jødedommens religiøse og kulturelle minoritet, som blev mistænkeliggjort, angrebet og forfulgt, men i stigende omfang også deres efterkommere og dem, som blev tillagt en jødisk herkomst eller en tæt tilknytning til jøder.

Billedet af reformatorerne er uensartet. Martin Luther (1483-1546) håbede i begyndelsen, at en fornyet kirke ville vinde jøderne for Kristus. Hans senere skrifter udtrykker derimod et glødende jødehad. Luther krævede en radikal udelukkelse af jøderne og en fremfærd præget af magtanvendelse, idet han betonede, at de døbte jøder udgjorde en særlig stor fare.

Den jødiske eksistens afhang næsten overalt af tolerance hos den øvrighed, der berigede sig gennem jøderne. Samtidig blev jøderne på grund af denne formentlige forbindelse målskive for socialrevolutionære bevægelser "nedefra". De finansaktører, som medfinansierede territorialstaternes opstigen i nyere tid, de såkaldte hofjøder, blev sjældent takket for deres loyalitet. Opstod der kriser, blev de tillagt eneansvaret, og ikke sjældent opnåede en tronfølger en "gældsafskæring", når han skilte sig af med sin forgængers hofjøde, idet han forviste eller endog fysisk forfulgte ham sammen med de øvrige jøder i landet. I Østeuropa stod jødiske forvaltere mellem godsbesidderne og landbefolkningen. Under kosakopstanden i 1648 kom det i det nuværende Ukraine til grusomme massakrer på jøderne.

I 1700 sammenstillede Johann Eisenmenger (1654-1704) et antijødisk skrift under titlen *Entdecktes Judentum* (Afløret jødedom). Den tyske hebræist tog et motiv fra den middelalderlige antijudaisme op: agitation mod Talmud på grundlag af citater, som var vilkårligt udlagte, taget ud af deres kontekst eller endog forfalskede. Sprængkraften udfoldede sig allerede i værkets titel, som skabte indtryk af, at jøderne agerede hemmeligt og i skjul – farligt, fordi de netop var så vanskelige at genkende og at gennemskue. De sammensværgelsesfantasier, der opstod fra det 18. århundrede, kunne knytte sig til dette motiv.

Fra midten af det 18. århundrede blev jødernes status atter genstand for intensive kontroverser. Kravene om emancipation eller "borgerlige forbedringer", som de eksempelvis i 1781 i Preussen blev rejst af juristen Christian Dohm (1751-1820), blev skarpt tilbagevist af kristeligt og samtidig nationalt argumenterende jødehæder såsom historikeren Friedrich Rühs (1781-1820).

Jødehæden 1819 – optøjer i København, tegning fra 1881. [6]

Moderne antisemitisme

I løbet af det 19. århundrede ændrede jødehæder karakter. Det rettede sig nu mod jødernes retlige og sociale ligestilling ved at forhindre deres emancipation eller at tilbageføre denne. Samtidig blev "jøderne" i stadig stærkere grad forbundet med alle de samfundsmæssige fejludviklinger, som der klagedes over i forbindelse med moderniseringen. "Fundamentale samfundsmæssige omvæltninger"⁸, der var flettet ind i hinanden, prægede den tid, hvor antisemitismen opstod. Hertil talte blandt andet industrialiseringen og urbaniseringen, sækulariseringen og nationaliseringen. **Gennem eksistensen af en indre særrgruppe, som ikke er entydig, rejses der tvivl om den skarpe skellen mellem det fremmede og det egne, som ligger til grund for et nationalistisk fortolkningsskema.**

Klaus Holz taler om ”*die Figur des Dritten*” (det tredje figur): Jøderne anses for et element, som ikke lader sig indpasse i ”verdens nationale orden”.⁹

Optøjer mod jøderne i Det Russiske Rige vakte stor opmærksomhed i Europa. Det russiske ord *pogrom* blev fra det 19. århundrede på mange sprog et udtryk for sådanne spontane, kollektive voldshandlinger mod minoriteter. Men også de central-europæiske jøder blev med intervaller på omkring 30 år udsat for voldelige forfølgelser, begyndende med ”hep-hep-urolighederne” i 1819, over optøjer i efterdønningerne af 1848-revolutionen til den såkaldte *Radauantisemitismus* (”rabalderantisemitisme”) i Tyskland omkring 1881.

I sidste tredjedel af det 19. århundrede blev begrebet antisemitisme taget op som en egenbetegnelse for jødemodstanderne. Journalisten Wilhelm Marr (1819–1904) stiftede i 1879 en ”Antisemitliga” og publicerede sit skrift *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht-confessionellen Standpunkt aus betrachtet* (jødedommens sejr over germanskheden. Betraget ud fra et ikkekonfessionelt standpunkt). Allerede samme år kom det i de tyske samfund til en kontrovers om jødernes rolle: den blev udløst af historikeren Heinrich von Treitschke (1834–1896) og er i dag kendt som Antisemitismestriden i Berlin. Men lige så lidt som voldelige pogromer kun forekom i Rusland, blev antisemitismen i Tyskland begrænset til ordet. Frankrig blev i 1890’erne rystet og splittet af Dreyfus-affæren, ”Den Tredje Republiks mest vedholdende samfundskrise”.¹⁰

Mod slutningen af det 19. århundrede søgte talrige antisemitter at basere deres jødefenskab på de moderne raceteorier. Forstået som afstammingsfællesskab eller race blev jøderne tilskrevet alle tænkelige negative egenskaber. Nationalisme og racisme knyttede sig derimod til statusangst, kulturel-religiøs usikkerhed og politiske udfordringer. Mens dele af de sociale bevægelser gjorde jøder og jødedommen ansvarlige for uretfærdighed og elendighed, ja generelt for kapitalismen, dukkede på den anden side stereotypien om den jødiske revolutionære og urostifter op. Efter Første Verdenskrig verserede *De vise fra Zions protokol-*

ler i hele Europa; skriftet var fremstillet af det hemmelige zaristiske politi og udgjorde angiveligt et koncept for jødernes tilkæmpelse af verdensherre-

Forsiden af det franske antisemitiske tidsskrift *La Libre parole* i 1893. Den stereotypt fremstillede jøde har hænderne, fødderne og lommerne fulde af penge, mens han klammer sig til jordkloden. Billedtitlen er ”*Leur patrie*” (deres fædreland), der skal udtrykke jødernes manglende tilhørsforhold. [7]

dømmet. Selv om det snart blev fastslået, at dokumentet er et falsum, er det indgået i kernebestanden af antisemitisk tænkning. Den forestilling - *at* en særlig perfid sammensværgelse af jøder var ansvarlig for det modernes fejludviklinger; *at* det drejer sig om en gennemtænkt fremgangsmåde til undergravelse af folkeslagene; og *at* politiske strømninger, som på overfladen bekæmper hinanden, i virkeligheden i fællesskab tjener verdensjødedommen - udøver i forskellige samfundsmæssige og kulturelle strukturer til stadighed og frem til i dag en forbløffende fascination.¹¹

I Tyskland sluttede de antisemitiske kræfter sig sammen i slagkraftige kamporganisationer, som tilsammen indgik i den nationalsocialistiske bevægelse. Nationalsocialisterne forstod at

appellere til brede dele af befolkningen og samtidig gøre brug af den brutale rabalderantisemitisme hos eget basisklientel. Med Hitlers magtovertagelse i 1933 blev antisemitismen til et kerneelement i den statslige politik. Et diskriminerende racistisk regelværk af love, forordninger og foranstaltninger udelukkede effektivt jøderne fra det tyske samfund. I løbet af Anden Verdenskrig radikaliseredes den nationalsocialistiske jødepolitik fra rettighedsfratagelse over ghettoisering og koncentrerings til et stort anlagt massebord. Senest fra årsskiftet 1941/1942 sigtede den nationalsocialistiske politik på udryddelse af samtlige jøder i Europa.

Nazistisk propagandaplakat : ”Bag de fjendtlige magter - jøden”. [8]

Denne udryddelsespolitik, hvori antisemitiske meningsfæller i de tyskallierede eller -besatte lande deltog, var katastrofal for den europæiske jødedom. Omkring seks millioner mennesker blev ofre for den. Mange overlevende forlod kontinentet og bosatte sig i Palæstina/Israel eller i oversøiske lande. De europæiske samfund forekommer siden da at være rensset for antisemitisme, og åbent jødefjendskab synes at være blevet et perifert fænomen. Men skindet bedrager.¹²

Jødefjendskab ”efter Auschwitz”

Efter grundlæggelsen af staten Israel i 1948 opstod der en ny form for jødefjendskab, der betegnes som israelrelateret antisemitisme. I Sovjetunionen og nogle lande i den socialistiske lejr blev denne form for antizionisme overlejet med overleverede motiver og stereotyper fra de respektive nationale, antijødiske traditioner. Under stalinismen forbandt disse sig med sammensværgelsesfantasier om kosmopolitismen. Skueprocesser og udrensninger i Sovjetunionen, Ungarn, Polen og andre lande ramte ikke jøder direkte som jøder; men gennem den mere eller mindre tilfældige omtale af de anklagedes jødiske herkomst opstod der et indtryk af, at denne minoritet optrådte upålideligt over for den socialistiske stat.

Antizionismen udgør en særlig tolkningsmulighed af den jødisk-arabiske henholdsvis israelsk-palæstinensiske konflikt. Antisemitismen er ikke konfliktens årsag, men jødefjendtlige motiver har påvirket og radikaliseret den arabiske nationalisme. Dertil er blevet knyttet særlige islamiske stereotyper af jøderne.¹³ Især efter Seksdageskrigen i 1967 solidariserede mange tilhængere af de nye protestbevægelser i Vesteuropa og Nordamerika sig med den palæstinensiske nationalisme. Det er vanskeligt at overse de antijødiske motiver i en sådan ”Israel-kritik”. I den seneste diskussion om en ”ny antisemitisme”¹⁴ henvises der blandt andet til ”dobbelte standarder”, når der for Israels politik anlægges andre målestokke end for andre stater.

I Tyskland kommer der et yderligere motiv til, der er tæt forbundet med en anden form for antisemitisme ”efter Auschwitz”, og som i litteraturen betegnes som aflastningsantisemitisme eller ”sekundær antisemitisme”.¹⁵ For dette fænomen drejer det sig om afværgelse af skam- og skyldfølelser i et samfund, som må tage et smerteligt opgør med en historisk skyld. Åben Auschwitzbenægtelse er kun toppen af isbjerget. Mere typisk og mere udbredt er det radikale krav om en slutstreg under fortiden, som ledsages af bagatelliserende sammenligninger med andre forbrydelser mod menneskeheden og aggressive anklager

ger mod jøderne og staten Israel. En sådan antisemitisme ytrer sig for eksempel i læserbreve, på internetfora eller i spontane skrivelser til jødiske eller israelske institutioner. Afsenderne er ofte dannede og underskriver sig med fuldt navn.¹⁶ Man må derfor spørge, om den for Den Tyske Forbundsrepublik i tiden frem til 1989 konstaterede ”kommunikationslatens”¹⁷ for antisemitiske indstillinger i mellemtiden er blevet opblødt.¹⁸

Anti-israelsk demonstration i Seattle i 2009. [9]

”Et dødt hav fuldt af gift og had”

Ældre lag af jødefjendskab forsvinder ikke uden videre. Også i dag eksisterer der en aggressiv race-

antisemitisme, som for det meste fremføres af neonazister.¹⁹ Overleverede stereotyper samler sig til hysteriske sammensværgelsesteorier – som for eksempel når kritikere af verdensfinanssystemet indbygger en ”falsk konkrethed” i deres argumentation og forsøger at konstruere en personlig, håndgribelig modstander, som de identificerer med den enkelte jøde eller med jødedommen. For kirkerne og konfessionerne lykkes det – trods betragtelige tiltag fra teologer, gejstlighed og lægfolk – på grund af den dybe forankring af antijødiske elementer i den kristne overlevering ikke fuldstændigt at lægge denne tradition bag sig. Og også i den sekulariserede form fortsætter de antijødiske stereotyper ind i nutiden. Jødefjendskabets særskilte fremtrædelsesformer bliver diffuse og overlejrer hinanden.

Fra et ”jødisk” standpunkt er dette hverken overraskende eller nyt. Allerede i 1838 kaldte juristen Gabriel Riesser (1806–1863) jødefjendskabet for et ”had (...) uden et bestemt indhold (...), som har overlevet sin tidligere betydning, (...) et dødt hav af gift og had.”²⁰ For filosoferne Max Horkheimer og Theodor W. Adorno udgjorde antisemitismen en ”patetisk projicering”.²¹ Den udviser en stædig vedholdenhed, fordi den også fungerer som en ”passepartout” og knytter diffuse, til dels modsigende motiver for fjendtlighed sammen. Jødefjendskab bliver til en ”mobil fordom”.²²

I deres samling af antisemitiske ”fordomme og myter” fremfører Julius H. Schoeps og Joachim Schlör alene fireogtyve billeder, som rækker fra ”gudsmorderen” over ”ågerkarlen”, ”mørkemændene”, de ”intellektuelle” og ”undergraverne” til ”israeleren” og til ”auschwitzløgneren”.²³ Disse billeder er opstået ud af historien, men de lever endnu i dag videre i mangfoldige blandinger.

Noter

- 1 Se Werner Bergmann: *Geschichte des Antisemitismus*, München 2006
- 2 Se Samuel Salzborn: *Antisemitismus als negative Leitidee der Moderne. Sozialwissenschaftliche Theorien im Vergleich*, Frankfurt/M.–New York 2010.
- 3 Der må her gives afkald på udførlige litteraturangivelser. For de særskilte beskrevne personer, begivenheder og fænomener se med videreførende litteratur blandt andre Wolfgang Benz (Hrsg.): *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*, 7 Bde., Berlin m.fl. 2008ff.
- 4 Julius H. Schoeps: *Die Juden als konstantes Ärgernis? Christlicher Antijudaismus als historisches, psychologisches und politisches Phänomen*, i: Gideon Botsch et al. (Hrsg.): *Islamophobie und Antisemitismus – ein umstrittener Vergleich*, Berlin–Boston 2012, s. 107–118, her: s. 108. Se Gerhard Czermak: *Christen gegen Juden. Geschichte einer Verfolgung*, Frankfurt/M. 1991.
- 5 Se Hubert Cancik, *Der antike Antisemitismus und seine Rezeption*, i: Christina von Braun/Eva-Maria Ziege (Hrsg.): *"Das ‚bewegliche‘ Vorurteil". Aspekte des internationalen Antisemitismus*, Würzburg 2004, s. 63–79.
- 6 Jan Assmann, citeret efter: *Eine neue Form der Gewalt*, i: *Der Spiegel*, Nr. 52 fra 22.12.2006; se samme: *Die Mosaïsche Unterscheidung oder Der Preis des Monotheismus*, München 2003.
- 7 Se Rolf Schieder (Hrsg.): *Die Gewalt des einen Gottes. Die Monotheismus-Debatte zwischen Jan Assmann, Micha Brumlik, Rolf Schieder, Peter Sloterdijk und anderen*, Berlin 2014.
- 8 Werner Bergmann/Ulrich Wyrwa: *Antisemitismus in Zentraleuropa*, Darmstadt 2011, s. 5
- 9 Se Klaus Holz: *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*, Hamburg 2001.
- 10 Elke-Vera Kotowski: *Der Fall Dreyfus und die Folgen*, i: *APuZ*, (2007) 50, s. 25–32, hier: s. 25. (Dansk oversættelse: *Dreyfus-affæren og dens følger*, i: *Forlaget Ellekærs artikel-samling*)
- 11 Se Esther Webman (ed.): *The Global Impact of The Protocols of the Elders of Zion. A Century-old Myth*, London–New York 2011; Eva Horn/Michael Hagemester (Hrsg.): *Die Fiktion von der jüdischen Weltverschwörung. Zu Text und Kontext der "Protokolle der Weisen von Zion"*, Göttingen 2012.
- 12 Se Lars Rensmann/Julius H. Schoeps (eds.), *Politics and Resentment. Antisemitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union*, Leiden–Boston 2011.
- 13 De komplekse spørgsmål om jødefjendskab og antisemitisme i islam må her udelades.
- 14 Doron Rabinovici/Ulrich Speck/Natan Sznajder (Hrsg.): *Neuer Antisemitismus? Eine globale Debatte*, Frankfurt/M. 2004.
- 15 Se Lars Rensmann: *Demokratie und Judenbild. Antisemitismus in der politischen Kultur der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 2004
- 16 Se Monika Schwarz-Friesel/Jehuda Reinharz: *Die Sprache der Judenfeindschaft im 21. Jahrhundert*, Berlin–New York 2013.
- 17 Werner Bergmann/Rainer Erb: *Kommunikationslatenz, Moral und öffentliche Meinung. Theoretische Überlegungen zum Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland*, i: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 38 (1986), s. 209–222.
- 18 Se L. Rensmann (note 15), s. 39; Werner Bergmann/Wilhelm Heitmeyer, *Communicating Anti-Semitism. Are the "Boundaries of the Speakable" Shifting?*, i: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 33 (2005), s. 70–89
- 19 Se Rainer Erb/Michael Kohlstruck: *Die Funktionen von Antisemitismus und Fremdenfeindlichkeit für die rechtsextreme Bewegung*, i: Stephan Braun et al. (Hrsg.): *Strategien der extremen Rechten. Hintergründe – Analysen – Antworten*, Wiesbaden 2009, s. 419–439; Gideon Botsch/Christoph Kopke: *A Case Study of Anti-Semitism in the Language and Politics of the Contemporary Far Right in Germany*, i: Matthew Feldman/Paul Jackson (eds.), *Doublespeak. The Rhetoric of the Far Right Since 1945*, Stuttgart 2014, s. 207–221.
- 20 Citeret efter Gideon Botsch/Christoph Kopke: *"Im Grunde genommen sollten wir schweigen ..."* *Jüdische Studien ohne Antisemitismus – Antisemitismusforschung ohne Juden?*, i: Gideon Botsch et al. (Hrsg.): *"... und handle mit Vernunft". Beiträge zur europäisch-jüdischen Beziehungsgeschichte*, Hildesheim m.fl. 2012, s. 303–320, her: s. 309.
- 21 Max Horkheimer/Theodor W. Adorno: *Elemente des Antisemitismus. Grenzen der Aufklärung*, i: samme: *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950*, Frankfurt/M. 1987, s. 197–238, her: s. 217ff.; se Lars Rensmann: *Kritische Theorie über den Antisemitismus. Studien zu Struktur, Erklärungspotential und Aktualität*, Berlin–Hamburg 1998.
- 22 Se Ch. v. Braun/E.-M. Ziege (note 5).
- 23 Se Julius H. Schoeps/Joachim Schlör (Hrsg.): *Antisemitismus. Vorurteile und Mythen*, Frankfurt/M. o.J. (1995).

Illustrationer

- 1 Mathhäus Rader: *Bavaria Sancta, 1627*/Johann Baptist M., Wikipedia Commons
- 2 Tristan Nitot, Wikipedia Commons
- 3 Detalje af maleri fra 16. årh., Oberhausmuseum, Passau/Wolfgang Sauber, Wikipedia Commons
- 4 Peter Schmelzle, Wikipedia Commons
- 5 -
- 6 Knud Gamborg (tegning), H.P. Hansen (stik); i J. Davidsen *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn*
- 7 -
- 8 -
- 9 Robert Friend Weber Whitlock, Wikipedia Commons

Forlaget ELLEKÆR ApS

www.ellekar.dk

Publiceret januar 2019

Grafisk udformning: Dorte Pugliese

Billedredaktion: Jens Ellekær

Dette skrift er licenseret under en
Creative Commons Kreditering-
Ikkekommerciel-Ingen afledninger 4.0
International-licens.